

Przemysław Nowogórski

3000 lat Jerozolimy w kontekście źródeł historycznych i archeologicznych

Collectanea Theologica 68/2, 8-16

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Nakładem
Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej
w Warszawie
ukazała się pozycja

**WPROWADZENIE W MYŚL I WEZWANIE
KSIĄG BIBLIJNYCH
T. IX
Dzieje Apostolskie. Listy św. Pawła**

red. ks. St. Mędała

Dystrybucję prowadzi:
*Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej
01-815 Warszawa, ul. Dewajtis 5, tel./fax (0-22) 39-89-85*

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI, WARSZAWA

3000 LAT JEROZOLIMY W KONTEKŚCIE ŹRÓDEŁ HISTORYCZNYCH I ARCHEOLOGICZNYCH

Druga połowa lat dziewięćdziesiątych upływa w Izraelu pod znakiem obchodów „trzech tysięcy lat istnienia Jerozolimy”. Dokładna analiza źródeł historycznych, głównie pozabiblijnych, oraz wyniki badań archeologicznych jasno wskazują na zdecydowanie dłuższą historię miasta. Można ją rozpocząć dwa tysiąclecia wcześniej pod tradycyjnie przyjmowaną datą zdobycia jebuzyckiej twierdzy-miasta przez króla Dawida. Należy jednak mówić o trzech tysiącach lat Jerozolimy jako politycznej, a przede wszystkim religijnej stolicy Izraela.

1. Topografia i onomastyka

Jerozolima jest położona na wapiennym płaskowyżu, który od północy przez wzgórze Skopus łączy się z Górą Judzkimi. Miasto zajęło dwa wzgórza, wschodnie i zachodnie, rozdzielone doliną Tyropeon. Od strony zachodniej i południowej wzgórze zachodnie, zwane Górnym Miastem, otoczone jest doliną Hinnon (Gehenna), a wschodnie wzgórze od wschodu oddziela od Góry Oliwnej dolina Cedronu (zwana również doliną Jozafata). Obie doliny łączą się przy południowo-wschodnim krańcu miasta i biegną dalej na południe ku Morzu Martwemu. Najstarsza część miasta to wzgórze wschodnie, zwane Dolnym Miastem. Można wyróżnić tu niejako trzy osobne wzgórza, oddzielone niewielkimi obniżeniami: od północy Moria, czyli teren Świątyni, zajmowany obecnie przez Haram asz-Szarif (sakralny okręg muzułmański z tzw. Kopułą Skały Qubbet as-Sachra i meczetem al-Aqsa), w części centralnej Ofel i na południu Miasto Dawidowe. Całość wzgórz wschodniego określa się niekiedy terminem Ofel lub Dolne Miasto. Wysokość wzgórz Jerozolimy wynosi średnio około 800 m n.p.m.

Po raz pierwszy z nazwą miasta-twierdzy na terenie Jerozolimy spotykamy się w egipskich tekstach eksekucyjnych pochodzących z XIX-XVIII w. p.n.e. (ANET, s. 329) w formie „Ruszalimum”. W korespon-

dencji z Amarna (XIV w. p.n.e.) pojawia się nazwa „Mat Urusalim”, „Kraj Jeruzolimy” (ANET, s. 487-48). Akadyjska forma nazwy brzmiała „Urusalim”, a w inskrypcjach asyryjskiego króla Senacheriba (705-681 p.n.e.) pojawia się nazwa „Urusalimum” (ANET, s. 287).

Wczesne teksty hebrajskie, a za nimi także aramejskie notują nazwę „Y^orûšalaim” lub „Y^orûšalem”. W Biblii nazwa Jeruzolimy występuje aż około 800 razy, także w formie „Salem” (Rdz 14,18).

Inna nazwa, „Jebus”, stosowana była zarówno na określenie plemienia kananejskiego, jak i zamieszkiwanej przez nich twierdzy-miasta. Używano jej do chwili zdobycia miasta przez Dawida.

W drugiej Księdze Samuela spotyka się nazwę „Syjon”, która odnosi się do południowej części wzgórza wschodniego (Fic 1933, s. 60-74). Po zdobyciu miasta przez Dawida bardziej powszechny w użyciu staje się termin „Miasto Dawidowe”.

2. Historia

Historię Jeruzolimy do 586 r. p.n.e. można podzielić na trzy etapy: 1) kananejski, 2) czasy panowania Dawida i Salomona, 3) judzki, kiedy Jeruzolima stanowiła stolicę państwa południowego. W niniejszym opracowaniu skupię się na dwóch pierwszych okresach jej historii.

Początki osadnictwa na terenie Jeruzolimy sięgają drugiej połowy IV tysiąclecia p.n.e., co potwierdzają znaleziska ceramiki i nekropole położone w pobliżu miasta (QEDEM 19, s. 25).

W XIV w. p.n.e. wśród korespondencji Amenhotepa IV Echnatona z książętami kananejskimi, odnalezionej w Tell el-Amarna, znajduje się list władcy Mat Urusalim, Abdi Hipa (lub Hepa), który prosi króla o pomoc przeciw ludom Hapiru zagrażającym jego ziemiom (ANET, s. 487). Tym samym listy z Amarna jednoznacznie potwierdzają zależność miast-państw kananejskich do Egiptu.

W okresie kananejskim miasto zamieszkiwali Jebuzyci, którzy wzniesli znaną z Biblii twierdzę Jebus (nazywaną również Syjonem; Joz 15,63; Sdz 1,21; 1Krn 11,4).

Po podziale kraju między plemiona izraelskie twierdza przypadła Beniaminowi, ale do czasów Dawida nie została zdobyta.

Trudno dociekać, jakimi pobudkami kierował się Dawid zdobywając Jeruzolimę. Można przypuszczać, że był to wynik polityki integracyjnej ziem podległych Hebrajczykom, z drugiej zaś strony Jeruzolima nadawała się na stolicę z powodu nieco neutralnego dotychczasowego charakteru, gdyż nie była zamieszkiwana dotąd przez żadne pokolenie Izraela.

Po zdobyciu przez Dawida w 7 roku jego panowania i od chwili sprowadzenia do niej Arki Przymierza (2 Sm 24,16-25) Jerozolima stała się politycznym i religijnym centrum państwa hebrajskiego.

Biblia kilka razy wspomina o działalności budowlanej Dawida na terenie nowo zdobytego miasta. Za jego panowania miano wybudować dzielnicę mieszkalną wokół miasta Dawidowego (1 Krn 11,8) oraz wzmocniono mury obronne.

Przy pracach budowlanych Izraelici korzystali z pomocy mistrzów fenickich, co umożliwiło w krótkim czasie wzniesienie pałacu królewskiego (2 Sm 5,9; 5,11; 1 Krn 14,1).

Następca Dawida, Salomon (970-931 p.n.e.), rozszerzył obszar miasta na północy o górę Moria. W 4 roku swojego panowania rozpoczął budowę Świątyni Jahwe, a na południe od niej wznosił nową dzielnicę królewską. Z działalnością budowlaną Salomona związany jest biblijny termin „millo”, który nadal powoduje wiele sporów wśród archeologów i historyków.

Dalszy rozwój przestrzenny miasta przypada dopiero na VIII w. p.n.e. i czasy panowania króla Ezechiasza, który włączył do miasta południową i środkową część wzgórza zachodniego. Spowodowane to było najprawdopodobniej wzrostem zaludnienia Jerozolimy po upadku w 721 r. p.n.e. państwa północnego.

W takim stanie Jerozolima przetrwała do chwili najazdu króla nowobabilońskiego Nabuchodonozora II w 586 r. p.n.e.

3. Archeologia

a) Jerozolima kananejska

Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych wskazują, że początki osadnictwa na terenie starożytnej Jerozolimy sięgają drugiej połowy IV tysiąclecia p.n.e. Świadczą o tym znaleziska ceramiki, zarówno na obszarze Miasta Dawidowego, jak i w grobach położonych na wschodnim zboczu Ofelu. Przynajmniej osada zajęła północną część wschodniego wzgórza.

Momentem przełomowym był okres kananejski II A-B (2000-1800/1750). Osada została wówczas otoczona murem obronnym, którego fragment odnalazła K. Kenyon na wschodnim stoku Ofelu, powyżej źródła Gihon.

Odkryty fragment długości 16 m stanowił masywny mur szerokości 2 m, zbudowany z dużych kamieni. K. Kenyon określiła go terminem „mur MB”. Na podstawie znalezionej przy nim ceramiki wydatowany został na XVIII w. p.n.e. Na zbadanym obszarze mur ten skręcał na zachód ku górze, znikając pod późniejszym murem NA, by z kolei bieć w kierunku północnym.

Według Kenyon taki przebieg muru mógł być spowodowany istnieniem w nim bramy, która prowadziła do źródła Gihon (Kenyon, PEQ 1963, s. 10).

Fragment podobnego muru odnaleziony został w innej części wschodniego stoku Ofelu przez Y. Shiloha i wydatowany na okres kananejski średni A (1900-1800 p.n.e.). Shiloh uważa, że był on używany aż do VIII wieku p.n.e., kiedy to zastąpiony został przez nowe mury obronne.

Oprócz fortyfikacji odsłonięto w tych rejonach masywne kamienne struktury, zbudowane z dużych nieobrobionych kamieni, datowane na XIV-XIII w. p.n.e. Ich przeznaczenie nie zostało w pełni wyjaśnione. K. Kenyon przypuszczała, że znajdowały się tu cysterny do zbierania wody deszczowej. Przypuszczenie to potwierdzać mają odnalezione w nich ślady zaprawy murarskiej.

Z tego samego okresu pochodzi system kamiennych teras. Przestrzeń między nimi wypełniała ziemia i kamienie. Według Shiloha w tym miejscu mógł się znajdować biblijny Syjon. Byłoby to wówczas podium należące do twierdzy wzniesionej przez Jebuzytów.

Nadal pozostaje nierozstrzygnięty problem tzw. bramy Crowfoota odkrytej przez Crowfoota i Fitzgeralda na zachodnim zboczu Ofelu. Mur przy bramie zachował się do wysokości 6 m, a szerokość samego przejścia bramy wynosi 8,5 m. Kamienie różnej wielkości łączono m.in. ziemią i małymi kamieniami.

Według opinii odkrywców wzniesiono ją w okresie schyłkowym późnego brązu lub w początkach izraelskiego I i miała być używana jeszcze w czasach monarchii. Brama istniała również po powrocie z niewoli babilońskiej, a przebudowano ją w okresie monarchii hasmonejskiej. Przetrwiała do najazdu Tytusa w 70 r. n.e.

Nieco inaczej problem ten przedstawiła K. Kenyon, która była zdania, że początki bramy i towarzyszącego jej muru należy całkowicie umieścić w okresie hasmonejskim, bowiem wążek murarski jest identyczny z innymi konstrukcjami hasmonejskimi (Kenyon, PEQ 1963, s. 20). przy obecnym stanie wiedzy trudno jest jednoznacznie wyjaśnić ten problem.

b) Czasy panowania Dawida i Salomona

1. System fortyfikacji miejskich

Rezultaty badań archeologicznych wykazały, że Izraelici po zdobyciu Jerozolimy nie zmienili zasadniczo istniejących fortyfikacji miejskich. Wykorzystali stare umocnienia, ograniczając się jedynie do koniecznych napraw (2 Sm 5,9).

Z tego powodu przebieg linii obronnych miasta od strony wschodniej możliwy jest do prześledzenia. Inaczej natomiast przedstawia się od zbo-

cza zachodniego. Tu nie bardzo wiadomo, jak przebiegały mury miejskie. Według K. Kenyon bieły one wzdłuż doliny Tyropeon, a na północy łączyły się z murem północnym w miejscu bramy odkrytej przez Crowfoota. Zasadnicze zmiany nastąpiły dopiero za panowania Salomona.

Rozszerzył on miasto na północ, co spowodowane było wzniesieniem Świątyni i dzielnicy królewskiej. Musiały wówczas ulec zmianie w części północnej dawne fortyfikacje. K. Kenyon sugerowała, że fortyfikacje obejmowały w tym czasie Ofel i Morię. Nowe elementy murów miejskich pojawiły się dopiero w IX w. p.n.e.

Najmniej zbadanym zagadnieniem związanym z murami miejskimi pozostaje przebieg murów otaczających Świątynię. Spowodowane jest to zupełnym brakiem jakichkolwiek pozostałości tych umocnień, których istnienia można się jedynie domyślać. Wykreślenie ich przebiegu bywa jedynie przypuszczalne.

2. Zabudowa miasta

Dość słabo udokumentowana pozostaje nadal zabudowa miasta z czasów pierwszych wieków monarchii.

W północnej części wschodniego wzgórza odkryte zostały kamienne struktury wzniesione na kamiennych tarasach datowane na schyłek okresu późnego brązu. Zbadano je po raz pierwszy jeszcze przed 1939 r. i nazwano „Bastionem lub Rampą Jebuzytów”, uznając właśnie je za pozostałości architektury kananejskiej (JNES 41, s. 113). Później południową część Rampy badała K. Kenyon. Uznała ona, że struktura kamienna powstała dopiero po powrocie z niewoli babilońskiej w V-III w. p.n.e (Kenyon, PEQ 1963, s. 15). Prace weryfikacyjne Shiloha odśloniły całość kamiennej struktury, co pozwoliło zweryfikować dotychczasowe poglądy (Levant 19, s. 129-135). Wykazano wówczas, że była ona znacznie starsza, a jej wzniesienie można datować na X w. p.n.e. Jest to jeden z nielicznych przypadków zbieżności starszych wyników badań z wynikami najnowszymi. Shiloh uważa, że nie była to jednak odbudowana pierwotnie jebuzycka struktura, ale konstrukcja całkiem nowa, stanowiąca jedno z pierwszych dobrze zbadanych osiągnięć architektury izraelskiej.

Maksymalna szerokość omawianej konstrukcji wynosiła 13 m, wysokość 16,5 m, a całość stanowiło 55 kamiennych stopni. 15 najniższych zbudowano z kamieni o wymiarach około 30x40cm, a pozostałe 40 górnych z bloków wapiennych o wymiarach 30-50x50 cm. Kamienna podstawa w niektórych miejscach wzmocniona była przyporami. Jej część południowa została naruszona być może z powodu budowanego później

murów miejskiego. Konstrukcja służyła za rodzaj muru oporowego zapewniającego trwałe związanie wcześniejszych teras i nie dopuszczała do zawalenia się stromego zbocza (QEDEM 19, s. 17-18). Mogła stanowić również bazę twierdzy wzniesionej przez Dawida na szczycie Ofelu (2 Sm 5,9; 1 Krn 11,7), wykorzystując pozostałości twierdzy jebuzyckiej.

Możliwe, że z pozostałych trzech stron twierdzy istniały podobne konstrukcje kamienne, lecz nie zostały one jeszcze potwierdzone archeologicznie. Część badaczy wysuwa hipotezę, że ta część miasta zajęta była przez dzielnicę królewską o zabudowie reprezentacyjnej. Potwierdzeniem tego byłoby odkrycie fragmentu muru na linii wschód-zachód, a pod nim starszego muru kazamatowego, datowanego na X-IX w. p.n.e. Reprezentacyjny charakter zabudowy w tej części miasta potwierdzają też odkryte przez Kenyon dwa fragmenty kapitelu proto-jońskiego.

Położenie dzielnicy królewskiej na południe o południowego muru Haramu poświadczają także teksty biblijne (np. 2 Krn 27,3; 33,14; Iz 32,14; Ne 3, 26-27; 11,21).

Należy w tym miejscu zaznaczyć, że termin „Ofel” nie jest pojęciem geograficznym, a raczej odpowiednikiem greckiej „akropolis”. Z Ofelem spotykamy się również w Samarii (2 Krl 5,24) czy w Dibonie w Moabie (ANET, s. 320-321) (QEDEM 19, s. 27).

Nadal niewyjaśniony jednoznacznie pozostaje problem biblijnego terminu „millo” w odniesieniu do urbanistyki Jerozolimy (2 Sm 5,9; 1 Krl 9,15,26; 1 Krn 11,8; 2 Krn 32,5). Przypuszcza się, że nazwa pochodzi od czasownika hebrajskiego „mala” — „napełniać, wypełniać”. Starsi badacze, jak H. Vincent, wyjaśniali je jako umocnienie na zachodnim zboczu Ofelu, najłagodniejszym miejscu obronnym. A. Welii zaś, jako konstrukcje wzdłuż murów Miasta Dawidowego, konkretnie w obniżeniu między Ofelem a Miastem Dawidowym.

Według niego teren ten miał wyrównać Salomon łącząc obie części miasta.

Duncan widział jeszcze inne rozwiązanie. W nazwie tej dopatrywał się hetyckiej nazwy twierdzy, choć całkowicie uważał ją za dzieło Kanańczyków (Fic 1933, s. 152-155).

W opinii K. Kenyon „millo” to kamienne konstrukcje izraelskie na jebuzyckich terasach (Kenyon, PEQ 1965, s. 13-14). Obecnie zdecydowana większość badaczy skłania się ku tej właśnie hipotezie i identyfikuje „millo” jako kamienną konstrukcję schodkową, omówioną wyżej.

Ślady zabudowy miasta z X w. p.n.e. odnaleziono także w centralnej

części Miasta Dawidowego. Odkryto tam pozostałości kilku glinianych struktur zabudowanych w zaokrąglonym zagłębieniu. W ich wnętrzu odnaleziono fragmenty glinianego kielicha i kilku naczyń kultowych (QEDEM 19, s. 12). Na tej podstawie sugeruje się, że w X w. p.n.e. istniało w tym miejscu jeszcze jakieś centrum kultowe (QEDEM 19, s. 27).

3. Systemy wodne

Ważne miejsce w urbanistyce starożytnej Jerozolimy zajmują systemy wodne. Doskonałe położenie obronne miasta miało jednak wadę — brak źródła wody na jego terenie. W pobliżu wschodniego wzgórza znajdowały się dwa źródła: Rogel (2 Sm 17,17, zwane Bir Ejjub (studnia Hioba), położone 910 m od południowego krańca Jerozolimy w miejscu spotkania się dolin Hinnon i Cedronu, oraz drugie, Gihon, w bezpośrednim sąsiedztwie miasta (1 Krl 1,35), zwane obecnie 'Ain Sitti Miriam. Jest to źródło okresowe, dające około 1200 m³ wody dziennie. Zaopatrywało ono miasto w wodę w okresie monarchii. Od tego właśnie źródła rozpoczynają się trzy systemy wodne: 1. Szyb Warrena; 2. Kanał Siloe; 3. Tunel Ezechiasza.

Najstarszy system wodny Jerozolimy odkrył w 1867 r. Charles Warren, a w latach 1978-1985 badania weryfikacyjne przeprowadził Y. Shiloh (QEDEM 19, s. 21-24).

System składał się z: wejścia, stromo opadającego kanału, kanału poziomego o długości 28 m, pionowego szybu o długości 12,3 m oraz poziomego kanału łączącego pionowy szyb ze źródłem. W niektórych miejscach system Warrena wykorzystywał naturalne wydrążenia w skale, w innych natomiast wykonany był przez człowieka.

Trudno jednak podać bezwzględną datę jego powstania.

Niektórzy identyfikowali go z biblijnym „Sinnor” w związku ze zdobyciem jebuzyckiej twierdzy przez Dawida (2 Sm 6,6-9; 1 Km 11,4-7). Współcześni badacze odrzucają taką możliwość i datują ten system na X-IX w. p.n.e., czyli już po zajęciu miasta przez Dawida (QEDEM 19, s. 39).

Przy znikomej wiedzy na temat izraelskich systemów wodnych nie jest możliwa pełna datacja omawianego obiektu. Nie można więc jednoznacznie odrzucić jego identyfikacji z „Sinnor”.

Przyjmuje się, że w X w. p.n.e. powstał również kanał Siloe. Byłby on równoczesny lub nieco późniejszy niż system Warrena (QEDEM 19, s. 23). Nazwa „kanał Siloe” jest całkowicie umowna i niekiedy w literaturze przedmiotu bywa mylony z kanałem Ezechiasza z VIII w. p.n.e.

Należy jednak te dwa systemy całkowicie od siebie odróżnić i nie wolno ich utożsamiać.

Kanał Siloe jest częściowo podziemny, wykuty w skale, a częściowo odkryty, co był słabą stroną tego systemu. Część odkryta znajdowała się właśnie poza murami miasta. Kanał miał również boczne otwory do nawadniania pobliskich pól. Doprowadzał on wodę ze źródła Gihon do tzw. Starej Sadzawki przy południowym krańcu Miasta Dawidowego. Prawdopodobnie kanał Siloe używany był do najazdu babilońskiego.

Ciągłość osadnicza na terenie Jeruzolimy, od starożytności do dnia dzisiejszego, a co za tym idzie ciągłość zabudowy i liczne przebudowy unie-możliwiają całkowite zbadanie najstarszej fazy funkcjonowania Jeruzolimy. W świetle rezultatów badań archeologicznych i analizy, choć nielicznych, źródeł pisanych można stwierdzić, że miasto istnieje już od pięciu tysięcy lat, a od trzech stanowiło polityczną i religijną stolicę Izraela.

Przemysław NOWOGÓRSKI

Bibliografia

- Fic 1933 – Fic A., *Syjon. Miasto Dawidowe w świetle tekstów i wykopalisk*, Lwów 1933.
- Kenyon, PEQ 1963 – Kenyon K.M., *Excavations in Jerusalem 1962*, PEQ 1963, s. 7-21.
- Kenyon, PEQ 1965 – Kenyon K.M., *Excavations in Jerusalem 1964*, PEQ 1965, s. 73-88.
- QEDM 19 – Shiloh Y., *Excavations at the City of David I (1978-82). Interim Report of the First Five Seasons*, QEDM 19, Jerusalem 1984.
- Levant 19 – Frankel H.J., *The Excavations of the British School of Archeology in Jerusalem on South-East Hill in the light of Subsequent Research*, Levant 19 (1987), s. 129-135.
- JNES 41 – Stager E., *The Archeology of East Slope of Jerusalem and the Terraces of the Kidron*, JNES 41 (1982), s. 111-121.
- ANET – Pritchard J.B. (red.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton 1963.
- Ponadto:
- Avigad N., *Discovering Jerusalem*, New York 1983.
- Shanks H., *The City of David. A Guide of Biblical Jerusalem*, Washington 1975.
- Shiloh Y., *Excavations Jerusalem. City of David*, „Archaeology” 33 (1980), s. 8-13.
- tenże, *The Casamate Wall, the Four Room House and Early Planning in the Israelite City*, BASOR 268 (1987), s. 3-15.
- Steiner M.L., *A Note on the Iron Age Defence Wall on the Ophel Hill of Jerusalem*, PEQ 1986, s. 27-32.
- Strąkowski H., *Jeruzolima, Szkic historyczno-archeologiczny. Ze współczesnej problematyki biblijnej*, Lublin 1961, s. 131-154.